

כפיה ורצון במצוות בשיטת הרמב"ם

הרב חיים מרקוביץ, רס"ן (במיל') / ראש מחלקת כשרות בגוש עציון

א. פתיחה

המסגרת הצבאית בנויה על כפיה. פקודה של מפקד מחייבת את החייל לפעול לאור הפקודה, ובמידה והוא ימאן לקיימה, ישפט על כך במלוא החומרה. האם ניתן אפוא כח ביד המפקד לכפות את פקודיו גם בנושא קיום המצוות? לדוגמה: האם מפקד יכול לצוות על חייל לאכול בסוכה בימי החג מעבר למה שמופיע בפקודות? האם הכח שניתן ביד המפקד מחייב אותו לפעול גם בנושא זה?

אכן, מבחינת הפקודות הצבאיות מפקד שיפעל באופן שכזה יחרוג מסמכותו והוא אינו מורשה לעשות זאת, אך מעבר לכך, האם ההלכה רואה בזה עניין? בדברים הבאים נעסוק בשיטת הרמב"ם בנושא, ונראה שמעיקר הדין אין כופין על המצוות, ואת טעמו של כלל זה.

ב. שכר המצוות מותנה בבחירה

בהר סיני ציוונו הקב"ה לקיים את מצוותיו והודיענו בתורתו כי מתן שכרן של המצוות בצידן, ודברים אלו אנו אומרים פעמיים ביום בקריאת שמע בפרשת והיה אם שמוע. יסוד מוסד הוא כי שכר מגיע רק למי שמקיים את המצוות מתוך בחירה חופשית ולא מתוך אונס, ואין זה משנה אם האונס הינו חיצוני או פנימי. אונס פנימי הינו הכרח פנימי לקיים את המצוות, הנה מה שכתב הרמב"ן בפירושו לתורה¹:

"ומל ה' אלהיך את לבבך זהו שאמרו הבא לטהר מסייעין אותו, מבטיחך שתשוב אליו בכל לבבך והוא יעזור אותך ונראה מן הכתובים ענין זה שאומר, כי מזמן הבריאה היתה רשות ביד האדם לעשות כרצונו צדיק או רשע, וכל זמן התורה כן, כדי שיהיה להם זכות בבחירתם בטוב ועונש ברצותם ברע אבל לימות המשיח, תהיה הבחירה בטוב להם טבע, לא יתאוה להם הלב למה שאינו ראוי ולא יחפוץ בו כלל וכו'. וכן נאמר ביחזקאל ונתתי לכם לב חדש ורוח חדשה אתן בקרבכם וגו' ועשיתי את אשר בחקי תלכו, והלב החדש ירמוז לטבעו, והרוח לחפץ ולרצון וזהו שאמרו רבותינו והגיעו שנים אשר תאמר אין לי בהם חפץ, אלו ימות המשיח, שאין בהם לא זכות ולא

חובה כי בימי המשיח לא יהיה באדם חפץ אבל יעשה בטבעו המעשה הראוי, ולפיכך אין בהם לא זכות ולא חובה, כי הזכות והחובה תלויים בחפץ".

הרי לנו כי הזכות והחובה תלויים בחפץ – ברצון. וידועים דברי חז"ל במסכת שבת² על אותה כפית הר כגיגית בזמן מתן תורה שמכאן "מודעה רבה לאורייתא", ורק בימי הפורים ש"הדור קבלוה בימי אחשורוש" חזרה קבלת התורה ברצון לעם ישראל. אם כן, יסוד מוסד הוא כי לא יתכן מושג של קיום מצווה שלא ברצון האדם ורק מתוך בחירה חופשית יש משמעות לקיום המצוות.

ג. כפיה על קיום המצוות

ואולם מצאנו במסכת כתובות³:

"אמר ליה רב כהנא לרב פפא לדידך דאמרת פריעת בעל חוב מצוה אמר לא ניחא לי דאיבעיד מצוה מאי אמר ליה? תנינא במה דברים אמורים במצות לא תעשה אבל במצות עשה כגון שאומרין לו עשה טובה ואינו עושה, עשה לולב ואינו עושה, מכין אותו עד שתצא נפשו".

הרי שכופים לקיים מצוות עשה. אמנם ישנה הגבלה המופיעה במסכת חולין⁴ שאין בית דין כופין על מצוות עשה שמתן שכרה בצידה.

אבל בגמרא בראש השנה⁵ למדו מן הכתוב כי יש לבית דין לכפות אדם שהקדיש קרבן להביאו לבית המקדש, ועל מה שנאמר בכתוב שצריך לעשות זאת "לרצונו", הסבירו בגמרא כי "כופין אותו עד שיאמר רוצה אני", וע"ש דמשמע שיש כפיה גם על צדקה, וכן מבואר גם בבבא בתרא⁶ שממשכנים על הצדקה. כמו כן הריטב"א⁷ מביא מהגמרא⁸ שממשכנים גם על הערכין. בתוספות ובתוספות הרא"ש⁹ הקשו מה צריך ללימוד זה הרי בגמרא כתובות הנ"ל מבואר שכופין על כל המצוות, ותירצו שההו"א היא שמכיוון שכתוב "לרצונו" א"כ אין כופין על כך, ולכן למדו מהפסוק שיש כפיה גם בזה, ואת הלימוד מהפסוק הסבירו בכך שכופין אותו עד שיאמר רוצה אני.

2 פח ע"א.

3 פו ע"א.

4 קי ע"ב.

5 ו ע"א.

6 ח ע"ב.

7 שם.

8 ערכין כא ע"א.

9 שם.

דברים אלו תמוהים, שהרי אם העיקרון התקף בכל המצוות ובקרבן הוא שכופין אותו, א"כ מה החידוש בכך שכופין גם בקרבן, ומה התוספת המיוחדת "עד שיאמר רוצה אני" הרי גם בכל המצוות כופין עד שירצה לקיים את המצווה. אמנם ניתן לראות מתוך הדברים הנ"ל כי יש לימוד ודגש מיוחדים על מצוות שתלויות בהתחייבות שאדם נוטל על עצמו בדיבור פיו, הקדש, ערכין ובמובן מסוים גם צדקה.

ונראה לומר בזה לפי מה שכתב בספר אבן האזל¹⁰ להסביר את השמטת הרמב"ם בהלכותיו את הדין שבית דין כופין לקיים מצוות עשה, והסביר זאת בכך שהרמב"ם הסיק מתוך קושיית התוספות כי לדעת הגמרא בראש השנה אין דין כפיה על המצוות חוץ מהקדש וצדקה, ויש מחלוקת הסוגיות בין סוגיא זו לסוגית הגמרא בכתובות, וסמך הרמב"ם על דברי הגמרא בראש השנה. אלא שיש להעיר על דברים אלו מדוע העדיף הרמב"ם דיוק בדברי הברייתא בר"ה על פני ברייתא מפורשת בכתובות. עוד יש להביא מה שהעירו בשו"ת צפנת פענח¹¹ והלב אריה¹² שלכאורה יש ללמוד מדברי הרמב"ם בספר המצוות כי יש חובה לבית הדין לכפות על המצוות.

ונביא תחילה את לשון הרמב"ם בספר המצוות שם¹³:

"והמצוה הקע"ו היא שצונו למנות שופטים ושוטרים שיכריחו לעשות מצוות התורה ויחזירו הנוטים מדרך האמת אליה על כרחם ויצוו לעשות הטוב ויזהירו מן הרע ויעמידו הגדרים על העובר עד שלא יהיו מצות התורה ואזהרותיה צריכות לאמונת כל איש ואיש. וכו'. וכן ימנו שוטרים ונוגשים בעם יסובבו בשוקים וברחובות ויביטו עניני העם בעסקיהם עד שלא יעשו עול ואפילו בדבר מועט".

כיוצא בזה אנו מוצאים גם בהלכות סנהדרין¹⁴ שיש לדיין סמכות להעניש ולהפקיר ממון וכד' כדי לחזק את פרוצות הדת.

ד. יישוב הדברים

אמנם לענ"ד נראה כי אין הנידון דומה לראיה. נראה כי יש בזה שני דינים שונים של כפיה: א. דין כפיה שמטרתו לגרום לאדם מסוים שאינו רוצה לקיים מצוות סוכה לקיים את המצווה.

10 הלכות קריאת שמע פרק ב הלכה יג.

11 ורשה סימן רפה.

12 חולין קלב ע"ב.

13 מצוות עשה קעו.

14 פרק כד הלכות ד-ו.

דין זה יסודו בדיני ערבות¹⁵. מכח הערבות של עם ישראל מוטלת על בית הדין החובה לגרום לאדם לקיים מצוות. ב. דין כפיה שמטרתו לגרום לקיום התורה בעם ישראל, והוא מתוך מה שנאמר בתורה "ארור אשר לא יקים את דברי התורה הזאת לעשות אותם וכו'"¹⁶ ובירושלמי סוטה¹⁷ בשם רבי שמעון בן חלפתא שלמד זאת על בית הדין. דין זה שייך אם נראה שיש פרצות בחומת הדת, דהיינו שיש רבים שמתרשלים בקיום מצווה או מצוות. אך בפשטות נראה כי חובה זו לא חלה אם אדם אחד החליט שאינו מקיים איזו מצווה.

נראה אם כן כי לדעת הרמב"ם רק דין הכפיה השני קיים, שחובה על בית הדין לגדור פרצות הדת, ולדאוג לקיום התורה בישראל. אבל אם אדם מסוים אינו מעוניין לקיים באופן פרטי מצווה מן המצוות, זהו עניין שבינו לבין קונו. בפשטות נראה כי זו כוונת הרמב"ם הן בספר המצוות והן בהלכות סנהדרין. אלא שעדיין יש להבהיר מדוע לדעת הרמב"ם אין חובה לכפות על כל אדם לקיים את המצוות מטעם הערבות, וכהמשך לשאלה מדוע בחר להתעלם מברייתא מפורשת לעומת דיוק מברייתא אחרת.

נראה לבאר כי אין משמעות לקיום מצווה שנעשית מתוך כפייה, וכפי שמוצאים אנו בכמה מקומות¹⁸ כי "אנוס רחמנא פטריה" מאחר ואין משמעות למעשיו, ואם כן אין משמעות גם לקיום מצוות שנעשה באנוס ואין על זה שכר. אמנם יש לומר כי מאידך גיסא מי שקיים מצווה באנוס אינו נחשב כמי שביטל מצווה ויצא ידי חובתו, וכפי שמצאנו בגמרא¹⁹ שמי שכפאוהו לאכול מצה, יצא.

ואם כן יש לומר שהרמב"ם הבין שבזה נחלקו הסוגיות: לדעת הברייתא בראש השנה אין כופין על המצוות משום שחובת הערבות יכולה לחייב אותנו לגרום שפלוני יקיים מצווה ויקבל על זה שכר, אך אין יכולת של כפיה אך ורק למנוע את מעמדו כמי שביטל מצווה בידיים. כמו כן יש לומר עוד כי לא ניתן לכפות על המצוות משום שבזה בית הדין יגרום לו לאדם לאבד את אפשרות קיום המצווה ברצון, וממילא לא יקבל עוד שכר עליה, ואין זכות לבית דין לכפות על אדם בצורה כזו שיאבד את זכותו במצווה. ועמדה זו קיבל הרמב"ם. לעומת זו הברייתא בכתובות סוברת כי משום הערבות חלה עלינו החובה למנוע את האדם מלבטל מצווה בלבד.

15 כבר הארכתי בזה במק"א האם אפרושי מאיסורא הוא דין בבית דין בלבד או בכל אדם, וממילא לכאורה יש ללמוד גם לנידון זה.

16 דברים פרק כז פס' כו.

17 פרק ז הלכה ד, מובא ברמב"ן שם.

18 בבא קמא כח ע"ב, נדרים כז ע"א, עבודה זרה נד ע"א, ועוד הרבה.

19 ראש השנה כח ע"א.

ובאמת יסוד זה שלא ניתן לכפות על קיום המצוות הוא מיסודות התורה שהאדם צריך לקיים את המצוות מתוך בחירה חופשית, וכפי שכתב הרמב"ם²⁰:

"רשות כל אדם נתונה לו, אם רצה להטות עצמו לדרך טובה הרשות בידו, ואם רצה להטות עצמו לדרך רעה ולהיות רשע הרשות בידו. הוא שכתוב בתורה הן האדם היה כאחד ממנו לדעת טוב ורע, כלומר הן מין זה שלאדם היה אחד בעולם ואין מין שני דומה לו בזה הענין, שיהא הוא מעצמו בדעתו ובמחשבתו יודע הטוב והרע ועושה כל מה שהוא חפץ ואין לו מי שיעכב על ידו מלעשות הטוב או הרע, וכיוון שכן הוא פן ישלח ידו וכו'.

ועיקר זה עיקר גדול הוא והוא עמוד התורה והמצווה".

ואע"פ שעיקרם של דברים אמורים ביחס לקב"ה, שהוא אינו מכריח את האדם, מכל מקום אנו למדים מזה את העיקרון שאדם צריך לפעול מתוך בחירה חופשית ולא מתוך כפיה, ורק באופן שכזה יש למעשיו ערך ומשמעות, וכפי שהבאנו בפתיחת דברינו מפירוש הרמב"ן.

ואת העדפת הרמב"ם את הברייתא בראש השנה על פני הברייתא בכתובות יש להסביר על דרך הפלפול כך: הנה יש לדייק בלשון הברייתא ש"כופין אותו ועושה סוכה", ויש להקשות על כך שלכאורה הביטוי המתאים היה כופין אותו "ויושב בסוכה", שהרי הישיבה בסוכה היא המצווה ולא העשייה. ויש לתרץ בהקדם מה שמצאנו בגמרא בסוכה²¹ מחלוקת תנאים בדין קיום מצוות ישיבה בסוכה בסוכתו של חברו. לדעת חכמים אדם יוצא בישיבה בסוכה שאולה ואילו לדעת רבי אליעזר אין אדם יוצא אלא בסוכה שלו וחייב לעשות לעצמו סוכה. ממילא יש לומר כי הברייתא שנקטה בלשון שכופין אותו ו"עושה סוכה" היא לפי דעת רבי אליעזר, ומכיוון שבנידון זה אין הלכה כדבריו העדיף הרמב"ם את הברייתא בראש השנה. וזכיתי עוד להרצות ביאור שיטת הרמב"ם בזה לפני מו"ר מרן הגר"א שפירא זצ"ל ראש ישיבת מרכז הרב, וקילס הדברים מאוד.

מעתה יש לבחון היכן פסק הרמב"ם שכופים על קיום מצווה: הנה מוצאים אנו שכופים לקיים מצוות מחצית השקל²², צדקה²³, קרבנות²⁴, לוויית אורחים²⁵, והרי זה כפי שנתבאר לעיל מתוך הגמרא. כמו כן מצאנו עוד בעניין כיבוד אב ואם²⁶ שהבן חייב בכבוד אביו ואמו

20 הלכות תשובה פרק ה הלכות א, ג.

21 כז ע"ב.

22 הלכות שקלים פרק א הלכה ט.

23 הלכות מתנות עניים פרק ז הלכה י.

24 הלכות מעשה הקרבנות פרק יד הלכות טז - יז.

25 הלכות אבל פרק יד הלכה ג. ועיי"ש שכתב שכפיה זו היא ככפיה על הצדקה.

26 הלכות ממרים פרק ו הלכה ג.

ומאכילם ומלבישם וכו' משלהם, ואם אין להם ויש לבן, כופים אותו לכך. אמנם כבר האריכו בזה ה"ב"י וה"ב"ח²⁷ בדעת הרמב"ם שכפייה זו אינה אלא משום מצוות צדקה, ולכן הכפייה היא רק בהתאם להלכות צדקה, ע"ש. בפשטות נראה כי במצוות אלו יש עניינים של חובות ממון כלפי אחרים, הקדש או צדקה, ובכגון זה כופין כדרך שכופים בכל ענייני ממון ובן אדם לחברו, והטעם בזה פשוט שכל שנוגע גם לאחרים ודאי יש לכפות אותו שלא יזיק להם ויפרע להם מה שחייב, וזה פשוט.

ה.כפיה על פריה ורביה

אמנם מצאנו במקום נוסף כפיה והוא במצוות פריה ורביה, ויתבאר הדברים כדלהלן: במשנה נאמר כי מי ששהה עם אשתו עשר שנים ולא ילדה אינו רשאי ליבטל, ובגמרא הובאה ברייתא²⁸:

"ת"ר נשא אשה ושהה עמה עשר שנים ולא ילדה, יוציא ויתן כתובה שמא לא זכה ליבנות ממנה".

במשנה לא נתבאר מה יעשה עם האשה הראשונה, ורש"י פירש שיכול לשאת אשה נוספת או לגרש את הראשונה. אלא שבברייתא נתפרש שיגרש את הראשונה, ובפשטות הטעם הוא שלא חייבוהו חכמים להכניס צרה לביתו, ויש הרבה להאריך בזה ואכמ"ל.

פסק הרמב"ם²⁹ שכופין את האדם לשאת אשה נוספת, ואם אינו רוצה כופין אותו לגרש את אשתו, והיינו שאח"כ מחוסר ברירה ישא אשה חדשה. א"כ למדנו כי יש לכפות אדם לקיים מצוות פו"ר. והקשו על כך האחרונים מדברי הרמב"ם בהקדמתו לפירוש המשנה שהקדים רבנו הקדוש את מסכת יבמות לכתובות, שמשום שביבום יש כפיה לכך או לחליצה, משא"כ בנשיאת אשה שאין כופין על כך כלל.

בשו"ת דברי מלכיא³⁰ כתב ליישב שאם עדיין לא היה נשוי יכול לטעון שממתין עד שתבוא ההגונה לו או שחפץ עדיין ללמוד תורה, אבל לאחר שכבר נשא אשה ולא ילדה, לא יכול לטעון כן. והנצי"ב בשו"ת משיב דבר³¹ כתב שכופין רק לגרש ולא לשאת אשה והעיקר כדברי הרמב"ם בפירוש המשנה, והסביר זאת על פי דברי הריטב"א³² שאם היה טוען שמכיר בעצמו שאינו ראוי להוליד שאין כופין אותו ונאמן הוא על עצמו כל שאינו עושה דרך מרד,

27 יו"ד סימן רמ סעיף ה.

28 יבמות סד ע"א.

29 הלכות אישות פרק טו הלכה ז.

30 ח"ד סימן לג.

31 ח"ד סימן ט.

32 יבמות שם.

ואם כן אין לכפות על הנישואין שמא חושש בעצמו כן. אלא שכל זמן שהוא עדיין נשוי יש לחוש שמא ראוי להוליד אלא שאינו חש לקיום המצווה, ולכן כופין לגרש, ואם אח"כ אינו נושא אשה אין לכפות אותו מהנימוק הנ"ל. וכן הוא בהעמק שאלה³³ ע"ש.

ולפי מש"כ לעיל יש להסביר את דברי הרמב"ם על פי שיטתו שנתבארה לעיל שכלל הוא שאין כופים לקיים מצוות, והוא משום שקיום המצווה תלוי ברצון החופשי של האדם, אלא שמצוות פו"ר שונה בדבר אחד והוא בחובה לאפשר לאדם לקיים את המצווה. הנה מוצאים אנו בגמרא בכ"מ³⁴ את הדין שמי שחציו עבד וחציו בן חורין, שכופים את רבו לשחררו בכדי שיוכל לקיים מצוות שבת, ולא הוזכר שם שכופים אותו לשאת אשה. וההסבר הוא שבגלל חשיבותה הגדולה של מצווה זו בית הדין מחויב להסיר מהאדם כל מונע לקיומה, ועל כן מחייבים את הרב לשחרר את העבד, ואת הבעל לגרש את אשתו, אבל עצם קיום המצווה – נשיאת אשה חדשה, על זה אין כפייה. ואחר כתבי כל זאת, שוב עיינתי בספרים ומצאתי בשו"ת צפנת פענח³⁵ שכתב ג"כ שגדר הכפייה במצווה זו הוא רק להסיר המונע, והאריך שלא שייך לכפות על עצם המצווה ע"ש בנימוקו שהוא משום שלא שייך לכפות על ביאה משום שאין קישוי אלא לדעת ורצון ולא שייך כפייה, אך לענ"ד נראה העיקר שהוא משום שבאופן כללי אין כופין על המצוות וכפי שנתבאר.

33 סימן יח אות א.

34 גיטין מא ע"א, בבא בתרא יג ע"א, ועוד.

35 ורשה סימן רפד.